

მანია იანტბელიძე

საქართველოს ტექნიკური უნივერსიტეტი

ვაჟა-ფშაველა, როგორც რუსთველოლოგი

MAIA IANTBELIDZE

Georgian Technical University

VAZHA-PSHAVELA AS A RUSTVELOLOGIST

Vazha-Pshavela's letters on "The Knight in the Panther's Skin" in which he analytically and scientifically substantiates the national character of this poem and, at the same time, its significance to the entire mankind are remarkable. In Vazha's time, Rustvelology progressed to some extent, but the scientific-critical study of "The Knight in the Panther's Skin", as old Georgian literature, had not yet reached the Rustvelology and many historical-literary issues were not clearly defined. At the beginning of the 20th century certain Georgian scientists, on the grounds of some morbid pretext of objectivity, obsessed over "The Knight in the Panther's Skin" began to reprehend it to prove its non-Georgian origin. Vazha responded to these researchers in his scientific-critical and publicist letters so professionally that his views still coincide with the provisions of Rustvelology. Vazha showed great knowledge of this poem and also the ability to gain deep access to literary events.

Vazha talks about the origin of "The Knight in the Panther's Skin", the issue of its folk character, the singularity of the storylines, technological issues, interpolations, composition. It is interesting how Vazha discussed Rustaveli's language, that did not mean the study of linguistic norms and the specifics of the language, and it again showed the originality of "The Knight in the Panther's Skin". According to Vazha, any great writer is unparalleled when representing the inner brilliance of language. He considered Rustaveli and Guramishvili, as examples of the talented writers' language, revealing the striving and essence of the nation in their works.

Vazha-Pshavela honorably defended the dignity of Rustaveli and his genius poem, as it was worthy of a great national writer and thinker. Vazha-Pshavela claims, that researchers must take a great care of such a unique monument of national culture as "The Knight in the Panther's Skin". He defended the dignity of Rustaveli and his genius poem as a great, national writer and thinker. The above studies have revealed Vazha's unmistakable critical acumen, refined aesthetic taste, correct analytical mind, stern logic, and ability to take a methodological approach to literary issues. Thus, Vazha-Pshavela raised and perfected the traditions of Georgian critical-aesthetic thinking. He is not only a cognoscente and venerator of "The Knight in the Panther's Skin", but also a good researcher, whose views and opinions are still relevant in Rustvelological science.

ეროვნულობისა და სოციალური ჰუმანიზმის ჩვენება მწერლობაში, ხალხურობა და რეალიზმი, სინამდვილის ფხიზელი კრიტიციზმით ასახვა - აი, ამ ამოცანებს უსახავდა ლიტერატურას ვაჟა-ფშაველა. ამ მხრივ საინტერესოა „ვეფხისტყაოსნისადმი“ მიძღვნილი მისი წერილები, რომლებშიც ანალიტიკურად, მეცნიერულად ასაბუთებს ამ პოემის ეროვნულობასა და, ამავე დროს, ზოგადსაკაცობრიო მნიშვნელობას. ვაჟას დროს რუსთველოლოგია, გარკვეულწილად, წინ წავიდა, მაგრამ „ვეფხისტყაოსნის“, როგორც ძველი ქართული მწერლობის, მეცნიერულ-კრიტიკული შესწავლა ჯერ კიდევ ვერ აღწევდა რუსთველოლოგიამდე და ბევრი ისტორიულ-ლიტერატურული საკითხი არ იყო ნათლად გარკვეული. მე-20 საუკუნის დასაწყისში ზოგიერთმა განსწავლულმა ქართველმა მეცნიერმა, რაღაც ავადმყოფური ობიექტურობის მომიზეზებით, აიჩემა „ვეფხისტყაოსანი“ და დაიწყო მისი განქიქება, მისი არაქართულობის მტკიცება და სხვა ამდაგვარი. ვაჟა გამოეხმაურა ამ მკვლევართ თავის სმეცნიერო-კრიტიკულ და პუბლიცისტურ წერილებში იმდენად პროფესიულად, რომ მისი მოსაზრებები დღესაც ემთხვევა რუსთველოლოგიაში არსებულ დებულებებს. ვაჟამ გამოამჟღავნა დიდი ცოდნა ამ პოემისა და, ასევე, ლიტერატურულ მოვლენებში ღრმად წვდომის უნარი. ვკითხულობთ ვაჟას შეფასებებს და ვხვდებით, ზოგიერთი დღვანდელი ჭირი რა ადრე დაწყებულა: „შოვინისტი არავინ დაგვიძახოსო, და ვინც ღირსეულად აფასებს რუსთველს და მის ნაწარმოებს, იმას დასცინიან. იმას როდი ფიქრობენ, ჩვენთა მკვლევართა ობიექტურობა უფრო სამარცხვინოა და დამამცირებელი, ვიდრე რუსთველის პატივისმცემელთა პატრიოტიზმი... დიაღ, სცხვენიათ კარგის თქმა საქართველოზე, მჟავე პატრიოტი არავინ დაგვიძახოსო, ეს ვაჟაკცობად მიაჩნიათ, იმას როდილა ფიქრობენ, რომ სირცხვილი ის კი არ არი, თავისი დიდება ადიდო, თაყვანი სცე, - არამედ ისაა სირცხვილი, ეს დიდება მალლიდან დაბლა ჩამოაგდო ლაფში და ფეხით გათელო, - ვერ გაბედო სთქვა სიმართლე, თუნდაც ამ თქმამ კაცი იქამდის მიიყვანოს, რომ პირ-

ში ბალახი ამოსდიოდეს...” (ვაჟა-ფშაველა, 1964:305-306). ამგვარ მკვლევრებს რომ ავყვეთო, წერს ვაჟა, შეიძლება მთელ ჩვენს ისტორიულ წარსულზე აგვალებინონ ხელი და მთელი ჩვენი ისტორია და კულტურა ქარს გაატანონო.

ვაჟასპირველი რუსთველოლოგიური წერილი გამოქვეყნდა 1890 წელს „ივერიაში“, „ფიქრები „ვეფხისტყაოსნის“ შესახებ“, რომელიც მიმართული იყო პროფ. ა. ხახანაშვილის ერთი მცდარი თეორიის წინააღმდეგ „ვეფხისტყაოსანთან“ დაკავშირებით, კერძოდ კი, ეს იყო მოსაზრება პოემის ხალხურიდან წარმოშობის შესახებ, მისი ფოლკლორულ ნაწარმოებად აღიარება. უპირველეს ყოვლისა, ვაჟა იწუნებს ხახანაშვილის კვლევა-ძიების ყალბ, არამეცნიერულ მეთოდს, რადგან კომპეტენტური აზრის გამოსათქმელად საბუთების მოგროვება იყო საჭირო, მერე აზრი თავისთავად დადგინდებოდა და არა წინასწარ შემუშავებული მიდგომით. ვაჟას აზრით, ა. ხახანაშვილმა, რომელიც გამოთქვამდა მოსაზრებას, რომ თავისი პოემის წყაროდ რუსთაველმა ხალხური „ტარიელიანი“ აიღო, „ვეფხისტყაოსანი“ ვერ დაუკავშირა ისტორიულ ეპოქას, ვერ გაიგო მისი ეროვნული სული, ვერც შემეცნებით-ესთეტიკურ მნიშვნელობას ჩასწვდაო. შინაარსისა და ფორმის ღრმა ანალიზით ვაჟა ასაბუთებს, რომ „ვეფხისტყაოსანი“ წმინდა ლიტერატურული ნაწარმოებია, შემოქმედებითი შედეგრი და არა ფოლკლორი (მისი თვალსაზრისი სრულიად დაადასტურა შემდეგდროინდელმა კვლევა-ძიებამ). „ვეფხისტყაოსანს“ ეჭვის თვალით უცქერდნენ, ხოლო ამის მიზეზი, ვაჟას თქმით, იყოს პოემის დიდებულება, რომელსაც ეჭვში შევყავართ, მართლა ერთი კაცის დაწერილიაო, თუ არა. მეორე კი ის, რომ შოთა თვითონ პოემის წინასიტყვაობაშივე გვაფრთხილებს, დაბეჭდვით ამბობს „ესე ამბავი სპარსულიო“, თუ ეს ამბავი ერმაც იცოდა და ბერმაც, რუსთველი ვისდა ატყუებდაო? განა, ქართულად ცნობილს კიდევ თარგმნა სჭირდებოდაო? ამ არგუმენტის გასამყარებლად ვაჟა კიდევ ერთ ფაქტსაც აქცევს ყურადღებას: ვეფხისტყაოსნის ლიტერატურულ ჩამომავლობას ისიც

ამტკიცებს, რომ მის სხვადასხვა ტაეპს განსხვავებული რითმა აქვს, ხალხურს კი ერთი დაბოლოება რჩება ბოლომდეო. ერთ საინტერესო პარალელსაც ავლებს ვაჟა „ვეფხისტყაოსანსა“ და ხალხურ „ტარიელიანს“ შორის - ხალხურში უცხო სახელებს ვხედავთ, „ედემ და ომარე“, ხოლო ლიტერატურულში გვაქვს „აბჯარი ჩვენ საომარე“, რაც იმის დასტურია, რომ ლიტერატურული „ვეფხისტყაოსანი“ ადრე იყო გავრცელებული ხალხში და მისი სიყვარულის გამო ხალხს ის, როცა დავინწყებია, გადაუკეთებია, მისგან ახალი შეუთხზავს და დაუმატებიაო.

ზემოთქმულის მიუხედავად, ვაჟა-ფშაველა საერთოდ როდი უარყოფდა „ვეფხისტყაოსნის“ ხალხურ საწყისებს. ამ მხრივ საინტერესოა მისი 1914 წელს გამოქვეყნებული პოლემიკური წერილი „კრიტიკა ბ. ივ. ვართაგავასი“, რომელშიც ამბობს, რომ შეიძლება მწერალმა გამოიყენოს ხალხური თქმულება, მაგრამ „ხალხის თქმულება, რაც არ უნდა მდიდარი შინაარსისა იყოს, აზრიანი და ხელოვნური, თუ პოეტმა იგი არ გარდაქმნა, საკუთარ სულიერ ქურაში არ გადაადნო, არ გადაადუღა, მასალიდან ახალი რამ არ შექმნა და დანერა ისე, როგორც ხალხი ამბობს, არაფერი გამოვა. ერის გულში ამისთანა ნაწარმოები ბინას ვერ იპოვნის, იქ ვერ დაისადგურებს და ვერც ხელოვნურ ნაწარმოებად ჩაითვლება“ (ვაჟა-ფშაველა, 1964:361-362). აქ ვაჟას მოჰყავს გოეთეს „ფაუსტის“ მაგალითი, რომელზე არსებული ლეგენდის მიხედვით მრავალი ნაწარმოები შეიქმნა, მაგრამ ისტორიას არც ერთი შემორჩენია, მხოლოდ გოეთემ აქცია ის საკაცობრიო ნაწარმოებადო. მაშასადამე, მწერლის აზრით, თავი და თავი ავტორი ყოფილა და არა ლეგენდა.

დიდებული პოემის საკითხებზე ვაჟა კიდევ ერთხელ გამოვიდა პრესაში 1911 წელს, ჟურნალ „განათლებაში“ წერილით „ფიქრები „ვეფხისტყაოსნის“ შესახებ“, რომლის მსჯელობის საგანია „ვეფხისტყაოსნის“ სიუჟეტის ორიგინალობის საკითხი. იმ დროსთვის „ესე ამბავი სპარსულისა“ და პროლოგ-ეპილოგის საკითხზე მახვილდებოდა ყურადღება. მკვლევართაგან, ნ მარისა და ა. ხახანაშვილის გარდა, ცნობილი გახდა ამ მხრივ

დ. კარიჭაშვილისა და იუსტ. აბულაძის სახელებიც. ვაჟას ფხიზელ თვალს არ გამოჰპარვია არსებული ვითარება და სრულიად მართებული კრიტიკით გამოვიდა პრესაში. ზემოხსენებულ წერილში მწერალი ეკამათება ნ. მარსა და მის თანამედროვეებს: „რუსთაველს ებლაუჭებიან - ჩამოდი ბედაურიდან - მოპარულს ცხენზე ზიხარო. გაიგეთ, ჯარო და ჯამაათო, მიუდგომელი მეცნიერი ხალხი ვართო, და ამ დროს კი ვხედავთ, რომ თეთრს შავს არქმევენ, ტკბილს - მწარესა“ (ვაჟა-ფშაველა, 1964:305). ვაჟა აღაშფოთა ნ. მარის ცდამ, რუსთაველის პოემის სიუჟეტი სპარსულად გამოეცხადებინა, რომ თითქოს მან ბრიტანეთის მუზეუმში ნახა „ვეფხისტყაოსნის“ სპარსული დედანი (საბოლოოდ ნ. მარმაც აღიარა, რომ მისი ეს თეორია დაიმსხვრა). ვაჟამ კი ეს თეორია გააცამტვერა. იგი წერს, რომ ნ. მარმა აუშალა დანარჩენებს ჩხრეკის საღერღელი, თავად კი დღემდე არავითარი დამამტკიცებელი საბუთი არ წარმოუდგენია, რომ „ვეფხისტყაოსნის“ მსგავსი თხზულება მას ბრიტანეთის მუზეუმში ენახოსო, დღესაც არ იშლის და სჯერა, პოემის დედანი აუცილებლად აღმოჩნდება სპარსეთშიო. ვაჟა პირდაპირ აცხადებს, რომ ხელოვნების გენიალური ქმნილების შესაფასებლად საჭიროა თარგმნილისა და დედნის ერთმანეთისგან გარჩევის ალლოო, რომ ხალხის გენია გრძნობს ეროვნულ გენიას და არ შეიძლება ერმა ასე განადიდოსო უბრალო მთარგმნელი. ააშკარავებს რა ქართული კულტურისადმი ნიჰილიზმს, ვაჟა ნაბიჯ-ნაბიჯ არღვევს უმართებულო დებულებებს რუსთაველის პოემის შესახებ. ვაჟას აზრით, „ვეფხისტყაოსნის“ არაკი მართლა სპარსული რომ იყოს, თვით სპარსეთშიც ბევრი (და მე-11, მე-12 საუკუნეებში ასეთები სპარსეთს უამრავი ჰყავდა) გამოუჩინდებოდა გამლექსავი, თვით „შაჰ-ნამეს“ (მე-11 ს.) დიდებული ავტორი, ფირდოუსი, ამგვარ არაკს არაფრით გაუშვებდა ხელიდანო. როგორ მოხდა, - კითხულობს ვაჟა-ფშაველა, - რომ ქართველმა საქართველოში იპოვა ეს ამბავი, ხოლო სპარსელებმა ვერ მიაგნეს მშობელ ქვეყანაშიო. „ამოდენა თხზულებაში ჭაჭანებაც კი არსად არის ჩვენის ქვეყნის, რუსთაველის სამშობ-

ლოს რაიმე ადგილის სახელწოდებისა...რა ამბავია ეს? შესაძლებელია განა ესა, თუ მთელი „ვეფხისტყაოსანი“ ალეგორია არ არის? სწორედ რომ ალეგორიაა...“ (ვაჟა-ფშაველა, 1964:308) - ესაა სწორედ ის სიუჟეტური შენიღბვის ხერხი, რომელიც დღეს აღიარებულია რუსთველოლოგიაში.

ვაჟას აზრით, „ვეფხისტყაოსანი“ ორიგინალური, ეროვნული ნაწარმოებია, სწორედ ამიტომ შეიყვარა ის ხალხმა. თუნდაც ის, რომ გმირები კი არიან მუსლიმანური ქვეყნიბიდან, მაგრამ მათი ქცევა, ცხოვრებაზე, მიჯნურობაზე, მეგობრობაზე შეხედულებები ქართულია. ვაჟას ფიქრობს, რომ მაჰმადიანური ჰარამხანის გარემოცვაში აღზრდილი რაინდი არაფრით იტყვის „გული ერთსა დააჯერო, კუშტი მოხვდეს, თუნდა ქუში“; „განა ვისმე თავში გაუელვებს, გარდა ჩვენ მოდის მკვლევართა, რომ ნესტანდარეჯანი ქართველი ქალი არ არის?...თუ გარდა მშვენიერებისა, სიტურფისა... მკითხველი ნესტანდარეჯანის ქართველ ქალობას ვერ იგრძნობს, ის რა ქართველი უნდა იყოს“ (ვაჟა-ფშაველა, 1964:314) - წერს ვაჟა. მწერალი ამტკიცებდა, რომ რუსთაველი, როგორც თავისი ეპოქის შვილი, თანადროულობას ხატავდა, თუნდაც ისტორიული პირებით, მომხდარი ფაქტებითა და საჭირბოროტო საკითხებით, რომლებიც ასე აღელვებდა მისი დროის ქართველ საზოგადოებას (მაგალითად, მოეწვიათ თუ არა ქართველებს უცხო ტომის კაცი თამარის მეუღლედ). ვაჟას აზრით, რუსთაველი, რომელსაც „ტარიელად თავისი თავი ჰყავს წამოდგენილი“, თამარის მეტრფე, მეხოტბე და შემამკობელია. „არაბნი - ტარიელ და ავთანდილ შოთას თქმით ტ კ ბ ი ლ ი ს ქ ა რ თ უ ლ ი თ უ ბ ნობენ. მაჰმადიანნი ღვინოსა ჰსვამენ: დღესაც როგორც ხევსურებს, ამ უძველესს ქართველებსა აქვს ჩვეულებად მასპინძლობის დროს, სტუმრების წინ ქუდ-მოხდით ჩოქზე დგომა და ისე მირთმევა თასისა სტუმრისთვის. პოემაში ამასვე ვხედავთ: სოგრატ და ავთანდილ როცა მიუვლენ მჭმუნვარე, დაღრეჯილს როსტევანს, რათა იგი გაემხიარულებინათ“ (ვაჟა-ფშაველა, 1964:408) - ასეთი არგუმენტაციით იცავს პოემის ქართულობას მწერალი.

ვაჟა-ფშაველა მოითხოვს, რომ ეროვნული კულტურის ისეთ უნიკალურ ძეგლს, როგორც „ვეფხისტყაოსანია“, მკვლევრები დიდი სიფრთხილით მოეპყრან, როცა აყენებენ საკითხს მისი ამა თუ იმ ტაეპის ორიგინალობის შესახებ და საგანგებოდ ჩერდება პოემის ტექსტოლოგიურ საკითხებზე. ზოგიერთი მკვლევარი ამტკიცებდა, რომ პოემის პროლოგი და ეპილოგი დაიწერა მე-12 საუკუნის შემდეგ, სხვადასხვა დროს, სხვადასხვა პირის მიერ. ვაჟას აზრით კი, შეუსაბამო აქ არაფერია, მთლიანად კლასიკური ფორმაა დაცული, იქნება ეს ღვთისადმი მიმართვა თუ დამწერის ვინაობის გამჟღავნებაც. ვაჟა ზოგადად არ უარყოფდა „ვეფხისტყაოსანში“ ე.წ. ყალბი ადგილების, ანუ ინტერპოლაციების, არსებობას, მაგრამ დაუშვებლად მიიჩნდა გენიალური პოემის საუკეთესო სტროფების ხელაღებით გაძვეება ტექსტიდან. თუნდაც ა. სარაჯიშვილი, რომელმაც ასეთი ყალბი ადგილები აღმოაჩინა პოემაში, მაგრამ რუსთაველის დაწერილი ტაეპებიც თან მიაყოლა ან დ. კარიჭაშვილი, რომელმაც ყალბად გამოაცხადა პოემის მთელი პროლოგ-ეპილოგი. ვაჟა, ანალიზებს რა პროლოგს, საუბრობს იქ განვითარებულ შაირობისა და მიჯნურობის თეორიებზე და მეცნიერულად ასაბუთებს, რომ შოთა რუსთაველს პოემის შესავალში აუცილებლად უნდა ეთქვა თავისი შეხედულება მელექსეობასა და სიყვარულზე, მეგობრობაზე. მწერალი არ უარყოფს პროლოგში ზოგიერთი ინტერპოლაციის არსებობის ალბათობას, მაგრამ მას ზუტად აქვს ჩამოყალიბებული პროლოგის აგების გეგმა და გარკვეული მისი რაობა. ვაჟა ეხება პოემის კომპოზიციის საკითხსაც და შეუსაბამობას წინასიტყვაობასა და თავად პოემას შორის ვერ ხედავს. დროის მიერ ვაჟას ეს განჭვრეტაც შეფასებულია და ქეშმარიტად არის აღიარებული პროლოგის რუსთაველისადმი კუთვნილების უეჭველობა. „კეკლუცთა ზედან ფრფენითა“ - ეს მხოლოდ შოთას შეეძლო ეთქვაო და შეუძლებლად მიიჩნევს ამ სტროფის სიყალბეს. განსაკუთრებულად შედევრალურად მიიჩნევს ვაჟა ტარიელის მიერ ლომ-ვეფხვის დახოცვის ამბავს და აღნიშნავს, რომ სიყვარულის ასეთი სი-

მალიდან დახატვა მხოლოდ შოთა რუსთაველს თუ შეეძლო, რომლის დიდ მნიშვნელობას ქართველი ერისათვის კარგად აცნობიერებს, როცა ამბობს, რომ შოთა რუსთაველი იგივე საქართველოა და საქართველო იგივე „ვეფხისტყაოსანი“. ვაჟასთვის, როგორც მე-19 საუკუნის ეროვნულ-გამათავისუფლებელი მოძრაობის სხვა მესვეურთათვის, ეს პოემა წარმოადგენდა ქართველი ერის კულტურული მონიჭულობის შეუდარებელ მხატვრულ მტკიცებულებას.

საინტერესოა ვაჟას მსჯელობა რუსთაველის ენის შესახებ, რაც ენობრივი ნორმებისა და ენის სპეციფიკის შესწავლას არ გულისხმობდა და ისევ „ვეფხისტყაოსნის“ ორიგინალობის სფეროდან გამოდიოდა. ვაჟას აზრით, ნებისმიერი დიდი მწერალი ენის შინაგანი ბრწყინვალეების უბადლო წარმომჩენია. ნიჭიერი მწერლების ენის მაგალითად მას რუსთაველი და გურამიშვილი მიაჩნდა, ერის სულიკვეთებისა და არსის თავიანთ ნაწარმოებებში გამამჟღავნებელნი. ამ მხრივ აღსანიშნავია ის, რომ ვაჟა „ვეფხისტყაოსნის“ ენასა და ლექსთწყობას ფშაურს უკავშირებდა და, ნ. მარის გამოკვლევის საფუძველზე, ჩახრუხაძესთან გაიგივებულ რუსთაველს ფშავლად მიიჩნევდა. „ასმათი ხომ პირდაპირ მთიელ ქალს მოგაგონებსთ (ფშავლისა, ხევსურისა) თავის ჯუბით, „ქალი გადმოდგა ჯუბითაო“, ამბობს რუსთაველი. ჯუბა ჩვენ გვგონია ნამდვილი ქართული სიტყვა, ქართველ ქალების ტანსაცმელი, რომელიც დღეს ფშავ-ხევსურეთშილა ჰპოვებს თავშესაფარს და შეიძლება მალე იქაც აიღონ ხელი იმაზე. ჯუბა სიტყვა „უბიდან“ არის ნაწარმოები, რადგან ჯუბა შინ მოქსოვილი შალის პერანგია (ფშავში სადა, ხოლო ხევსურეთში რუშებით ნაკერი, გრძელი) დიაცს კოჭებს უფარავს, უბე გადმოგდებული. მაგრამ ვშიშობ, ვაითუ ჩვენმა ფილოლოგებმა ეს სიტყვა მიათვისონ, სპარსელებს ან სომხებს“ (ვაჟა-ფშაველა, 1964:230-231), მაგრამ შემდგომმა კვლევა-ძიებამ არც ნ. მარის მოსაზრება დაადასტურა და არც ვაჟას ვარაუდი გაამართლა.

ვაჟა-ფშაველამ დაიცვა რუსთაველისა და მისი გენიალური პოემის ღირსება, როგორც დიდ ეროვნულ მწერალსა და მოაზ-

როვნეს ეკადრებოდა. ზემოჩამოთვლილ კვლევებში გამჟღავნდა ვაჟას უტყუარი კრიტიკული აღდო, დახვეწილი ესთეტიკური გემოვნება, სწორი ანალიტიკური გონება, მტკიცე ლოგიკა და ლიტერატურის საკითხებისადმი მეთოდოლოგიური მიდგომის უნარი. ამგვარად, ვაჟა-ფშაველამ აამაღლა და სრულყო ქართული კრიტიკულ-ესთეტიკური აზროვნების ტრადიციები, იგი „ვეფხისტყაოსნის“ არა მხოლოდ კარგად მცოდნე და პატივისმცემელია, არამედ მისი კარგი მკვლევარიც, რომლის მოსაზრებები და შეხედულებები დღესაც აქტუალურია რუსთველოლოგიურ მეცნიერებაში.

ლიტერატურა

ვაჟა-ფშაველა 1964, თხზულებათა სრული კრებული ათ ტომად, ტ. IX, „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი.